

سبک زندگی رسول خدا ﷺ

با همسرانش

(بررسی تحلیلی سیره و رفتار رسول خدا ﷺ با همسرانش و پاسخ به شبهات)

فرزانه حکیم زاده

سبک زندگی رسول خدا ﷺ با همسرانش
(بررسی تحلیلی سیره و رفتار رسول خدا ﷺ در ارتباط با همسرانش)

- مؤلف: فرزانه حکیم زاده
- تهیه: معاونت پژوهشی جامعه الزهراء ﷺ
- ناشر: انتشارات جامعه الزهراء ﷺ
- ویراستار: زهره نجف زاده
- صفحه‌آرا: جوان رحیم‌لو
- چاپ اول: ۱۳۹۳
- شمارگان: ۳۰۰۰
- قیمت: ۱۴۰۰۰ تومان

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

نشانی: قم - انتشارات جامعه الزهراء ﷺ

تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۲۳۲۶ دورنگار: ۰۲۵-۳۲۹۲۵۱۱۰

سرشناسه:

عنوان و پدیدآور:

مشخصات نشر:

مشخصات ظاهری:

شابک:

وضعیت فهرست‌نویسی:

یادداشت:

موضوع:

موضوع:

شناسه افزوده (سازمان):

رده‌بندی کنگره:

رده‌بندی دیویی:

شماره کتابشناسی ملی:

حکیم زاده، فرزانه، ۱۳۴۲، لیانه.

سبک زندگی رسول خدا ﷺ با همسرانش (بررسی تحلیلی سیره و رفتار رسول خدا ﷺ در ارتباط با همسرانش) / فرزانه حکیم زاده.

قم، جامعه الزهراء ﷺ، ۱۳۹۳.

۲۸۴ ص.

۱۴۰۰۰ تومان

فیبا.

کتابنامه: ص ۳۵۵ - ۳۸۴؛ همچنین به صورت زیرنویس.

محمد ﷺ، پیامبر اسلام ﷺ، ۵۳ قبل از هجرت - ۱۱ ق. - همسران

محمد ﷺ، پیامبر اسلام ﷺ، ۵۳ قبل از هجرت - ۱۱ ق. - اخلاق.

جامعه الزهراء ﷺ.

۱۳۹۲ س ۲ / ح ۲۶ BP

۲۹۷/۹۷۲

۳۵۳۸۱۳۹

978-964-2724-24-6

فهرست مطالب

۱۳	پیش گفتار
۱۵	مقدمه
۲۳	پیشینه تحقیق
۲۷	معرفی منابع
۲۷	کتاب اهل سنت
۳۶	کتاب شیعه

فصل اول: همسران پیامبر خدا ﷺ

۴۵	مقدمه
۴۶	معرفی اجمالی همسران رسول خدا ﷺ
۵۰	دلایل هر یک از ازدواج‌های پیامبر ﷺ
۵۰	مقدمه
۵۳	خدیجه
۵۷	سوده
۵۹	عایشه
۶۱	حفصه
۶۲	زینب دختر خزیمه
۶۳	ام سلمه
۶۵	زینب دختر جحش
۶۸	جویریة
۷۰	ام حبیبه
۷۱	صفیه
۷۳	میمونه دختر حارث
۷۶	کنیزان

۷۶	 ریحانه
۷۸	 ماریه قبطیه
۸۰	 تحلیل و بیان حکمت‌های تعدد زوجات پیامبر ﷺ
۹۹	 احکام اختصاصی از دواج‌های پیامبر ﷺ

فصل دوم: رفتار عاطفی - اخلاقی پیامبر ﷺ با همسرانش

۱۱۱	 مقدمه
۱۱۴	 اظهار مهر و ابراز لطف
۱۳۷	 توجه به احساسات
۱۴۴	 گفت‌وگو با نوعروس
۱۴۹	 مزاج و شوخی
۱۵۲	 کمک به همسر در امور منزل
۱۵۴	 دل‌جویی و ابراز همدردی
۱۵۸	 احترام به همسر
۱۶۱	 حلم و مدارا
۱۶۴	 قهر با همسر
۱۶۸	 گذشت به خاطر جلب رضایت همسر
۱۷۸	 عکس‌العمل در مقابل رفتار اختلاف برانگیز
۱۸۱	 برخورد با سوءظن
۱۸۷	 نپیی از صفات نکوهیده
۱۹۳	 حمایت از همسر
۱۹۵	 نیکی به خویشان همسر
۱۹۷	 رعایت حقوق همسران
۱۹۸	 ۱. طلاق همراه با احسان
۲۰۵	 ۲. عدالت‌ورزی بین همسران

فصل سوم: رفتار فرهنگی رسول خدا ﷺ با همسرانش

۲۰۹	 مقدمه
۲۱۰	 تعلیم معارف دینی
۲۲۶	 گفت‌وگو با همسران

۲۳۴	توجه به نظرات و پیشنهادات
۲۴۰	اصلاح نگرش‌ها
۲۴۵	عدم تحمیل نظر و اعتقاد
۲۵۰	اهتمام به پاکیزگی و آراستگی
۲۵۱	استعمال عطر
۲۵۲	رنگ‌زدن موها
۲۵۴	آرایش و شانه‌زدن موها و محاسن
۲۵۵	مسواک‌زدن
۲۵۶	کوتاه کردن ناخن و ریش و شارب
۲۵۷	از بین بردن موهای زاید بدن
۲۵۹	توصیه‌های خاص در رابطه با آرایش زنان
۲۵۹	آرایش صورت
۲۶۰	بلند کردن ناخن و استفاده از زین آلانات زنانه
۲۶۱	تشویق به صفات نیکو
۲۶۳	دعوت همسران به اعتدال در انجام مستحبات
۲۶۷	فرهنگ عاطفه‌مداری در رابطه با همسران حائض

فصل چهارم: رفتار سیاسی - اجتماعی پیامبر ﷺ با همسرانش

۲۷۵	مقدمه
۲۷۷	توجه به بینش و گرایش سیاسی همسران
۲۸۶	اهمیت دادن به حضور اجتماعی همسران

فصل پنجم: رفتار اقتصادی پیامبر ﷺ با همسرانش

۲۹۷	مقدمه
۲۹۹	پرداخت مهریه
۳۰۵	اهتمام به ساده‌زیستی همسران
۳۱۲	تدبیر در معیشت
۳۱۴	تهیه مسکن ساده برای همسران
۳۱۹	نهی همسران از تجمل‌گرایی
۳۲۰	توسعه امکانات در ایام عید و بازگشت از سفر

۳۲۱		اجازه کار و کسب درآمد
۳۲۵		نتایج پژوهش

پیوست‌ها

۳۲۷		عقل زنان از منظر روایات
۳۲۹		معنای لغوی عقل
۳۳۱		بیان وجه تمایز عقل با فکر
۳۳۳		عقل در روایات
۳۳۴		بررسی خطبه ۸۰ نهج البلاغه
۳۴۷		بحثی پیرامون زیارت قبور
۳۵۰		بررسی لفظ شقیراء و حمیراء
۳۵۳		کتابنامه

پیش‌گفتار

تأثیر فراوان تعاملات رفتاری همسران در تقویت و یا تضعیف نهاد مهم خانواده و لزوم شناخت الگویی کامل در این زمینه، رفتار پیامبر ﷺ با همسرانش را در شمار موضوعاتی قرار داده که ذهن بسیاری از پژوهشگران را به خود معطوف ساخته است؛ به همین دلیل نوشتار حاضر با همین عنوان و با هدف معرفی رسول‌خدا ﷺ به عنوان الگویی کامل و بی‌بدیل در رفتار با همسران تدوین شده است.

چگونگی رفتار پیامبر ﷺ با همسرانش با وجود مسئولیت سنگین رسالت، سؤال اصلی پژوهش حاضر است که برای پاسخ به آن، سیره و رفتار خانوادگی پیامبر ﷺ از منظرهای گوناگون مورد بررسی قرار گرفته است.

قبل از بعثت رسول‌خدا ﷺ زن در خانواده و اجتماع از حقوق انسانی محروم بود و رعایت حقوق همسری، توجه به نیازهای ایشان و عدالت‌ورزی در رفتار با همسران اهمیتی نداشت و نیاز و میل مرد در ازدواج اول و هنگام ازدواج مجدد، دلیل لازم و کافی برای تشکیل خانواده محسوب می‌شد. در چنین شرایطی، رسول‌خدا ﷺ با انگیزه‌های متفاوتی همچون سرپرستی و بزرگداشت فرزندان و همسران شهدا، رعایت حال بیوه‌ای که کسی حاضر به ازدواج با او نبود، شکستن سنت‌های غلط جاهلی و فراهم کردن زمینه گرایش قبایل به اسلام و تکریم جایگاه زنان بزرگوار جامعه، همسرانی برای خود برگزید؛ اما دستاورد مهم سیره رسول‌خدا ﷺ در تعامل با همسرانش تعلیم شیوه صحیح همسررداری و چگونگی رعایت عدالت میان همسران بود.

ابراز عظوفت، رفق و مدارا، تکریم و احترام، نمونه‌هایی از رفتارهای عاطفی، اخلاقی رسول‌خدا ﷺ است که توجه به آنها، زمینه‌ساز استحکام روابط همسران و نشاط کانون خانواده خواهد بود. در تحقیق حاضر، پس از بررسی رفتار عاطفی پیامبر ﷺ به بیان رفتار فرهنگی رسول‌خدا ﷺ در خانواده پرداخته و گفتارهایی چون تعلیم معارف دین، گفت‌وگو با همسران، اهمیت به نظرات همسران از جمله گفتارهای تشکیل دهنده این فصل است. نگاه رسول‌خدا ﷺ به حضور سازنده سیاسی و اجتماعی زنان در فصلی با عنوان رفتار سیاسی اجتماعی رسول‌خدا ﷺ با همسرانش مورد بررسی قرار گرفته است. در فصل پایانی با عنوان رفتار اقتصادی رسول‌خدا ﷺ در خانواده، چگونگی پرداخت مهریه، معیشت همسران پیامبر ﷺ و اجازه کار و کسب درآمد در شمار مواردی است که به بحث و بررسی آن پرداخته شده است.

نکته قابل ذکر آنکه پژوهش حاضر، از اواخر سال ۱۳۸۷ شروع و پاییز ۱۳۹۲ به اتمام رسیده است. در طول این ۵ سال علاوه بر استفاده از منابع متعدد با اساتید متعددی مشورت و در زمینه‌های مختلف از نظرات انتقادی و اصلاحی آنان استفاده شده است. هم‌چنین بسیاری از اساتید تاریخ، با مطالعه بخش‌های مختلف اثر و ارائه انتقادات و پیشنهادات زمینه اتقان بیشتر کار را فراهم کردند. نکته آخر آن که برگزاری ۵ نشست علمی در مورد فصل اول پژوهش، زمینه آشنایی افراد متعدد از فرهیختگان حوزه و دانشگاه با اثر حاضر را فراهم کرده و علاقه و اشتیاق فراوانی از سوی افراد متعدد نسبت به محتوای اثر ابراز شد. نوآوری، تحلیل‌های مبتنی بر نقل معتبر و پاسخ به گره‌های ذهنی و شبهات مطرح پیرامون همسراری رسول‌خدا ﷺ در شمار ویژگی‌های اصلی کتاب است. امید است مطالعه کتاب حاضر و تأمل در فرازهای مختلف آن در استحکام روابط همسران و کاهش آمار طلاق تأثیرگذار باشد.

کلید واژه‌ها: سیره، رفتار، رفتار عاطفی، رفتار اخلاقی، رفتار فرهنگی، رفتار اقتصادی، رفتار سیاسی، رفتار اجتماعی.

مقدمه

رسول خدا ﷺ در زمانی به رسالت مبعوث شد که زن، جایگاه شایسته‌ای در اجتماع بشری نداشت. اعراب جاهلی به دلیل فاصله گرفتن از فرهنگ و حیانی، شخصیت و حقوق خانوادگی، اجتماعی و سیاسی زن را نادیده گرفته و بیشتر از هر چیز، جنسیت و فرزندآوری زن را مورد توجه قرار می‌دادند. به شهادت آیات الهی، برخی از اعراب حتی حق حیات را از دختر می‌گرفتند؛ هم‌چنین معاشرت و نحوه رفتار مردان با همسران، تابع اصول اخلاقی نبود و خشونت و بی‌رحمی نسبت به زیردستان از جمله زنان به گونه‌ای بود که کتک زدن زنان در شمار امور متداول و عادی شمرده می‌شد.

رسول خدا ﷺ در دوران رسالت خود به گونه‌ای با مردم معاشرت می‌کرد که گویی یکی از آنان بود. خلق و خوی بی‌نظیر پیامبر ﷺ و رأفت و محبت بی‌اندازه‌ای که نسبت به مؤمنان داشت، سبب شد که خشونت و قساوت اعراب به صبر و احسان تبدیل شود. در این میان، سیره خانوادگی رسول خدا ﷺ یکی از زیباترین فرازهای زندگی آن حضرت است. ازدواج و زندگی مشترک برای پیامبر ﷺ معنا و مفهوم والایی داشت و این خود، نشان‌دهنده نگاه متفاوت پیامبر ﷺ به زن بود. او همسر خویش را هم‌صحبت و انیس خود در زندگی مشترک می‌دانست و مهرورزی و نرم‌خویی نسبت به همسرانش را در هیچ شرایطی ترک نمی‌کرد؛ هم‌چنین رعایت عدالت فوق تصور و قدرشناسی از زحمات همسر تا پایان عمر و در فقدان همسر، از ویژگی‌های برجسته رسول خدا ﷺ در رفتار با همسر

است. از سوی دیگر مشارکت در تعیین سرنوشت سیاسی جامعه و استقلال اقتصادی زن در سیره عملی رسول خدا ﷺ مورد توجه قرار گرفت.

اگر رفتار پیامبر ﷺ با همسرانش (که موضوع نوشتار حاضر است) به درستی مورد تأمل و ارزیابی قرار گیرد، زیبایی شگفت‌انگیز روح پیامبر ﷺ بیشتر دیده خواهد شد. در حقیقت سیره خانوادگی پیامبر ﷺ، تأثیر شگرفی در اصلاح رفتارهای مردان با زنان داشت. تا آن‌جا که جایگاه فردی، خانوادگی و اجتماعی زنان در سالهای پایانی حیات رسول خدا ﷺ قابل مقایسه با آغاز بعثت آن حضرت نبود. تحقیق حاضر که کنکاشی در چگونگی رفتار پیامبر ﷺ با همسرانش می‌باشد، براساس استفاده از منابع گوناگون و متعدد، از جمله منابع تاریخی، تفسیری، روایی، رجالی و کتاب‌های لغت تدوین شده است. علت استفاده از منابع گوناگون آن است که پس از بررسی‌های زیاد این نتیجه حاصل شد که گزارش‌های مربوط به سیره پیامبر ﷺ در منابع گوناگون و به مناسبت‌های مختلف ذکر شده و تنها راه دستیابی به گزارش‌های موجود، استفاده از تمام منابع است. از سوی دیگر به دلیل راهیابی اخبار جعلی فراوان در منابع به ویژه در کتب اهل سنت، با استفاده از ملاک‌های اعتبارسنجی اخبار و احادیث، نظیر عدم مخالفت با نص قرآن، عقل سلیم و سنت قطعی الصدور و بدیهیات اعتقادی، نظیر عصمت و علم غیب معصومان علیهم السلام، گزینش و انتخاب صورت گرفت و از ذکر مواردی که جعلی بودن آن‌ها یقینی و یا احتمال بسیار بالایی داشت، خودداری شد.

از منابع تاریخی، طبقات ابن سعد، سیره ابن هشام، ارشاد شیخ مفید، اعلام‌الوری طبرسی و مغازی واقدی و از منابع روایی، اصول کافی، خصال شیخ صدوق، صحیح بخاری، مسند احمد بن حنبل و از منابع تفسیری، تبیان شیخ طوسی، مجمع‌البیان طبرسی، کشاف زمخشری و المیزان علامه طباطبایی و از منابع فقهی، کتاب من لایحضره الفقیه شیخ صدوق، المقنعه شیخ مفید، مصنف

عبدالرزاق، المبسوط شیخ طوسی و از کتب لغت، لسان العرب و مفردات راغب را می‌توان نام برد.

از آن‌جا که در طول تاریخ اسلام، نگارش سیره پیامبر ﷺ از سوی مورخان و محدثان اهل سنت، بیشتر از شیعیان بوده و منابع اهل سنت در این زمینه هم از حیث تعداد و هم از حیث بیان مطالب و موضوعات بر منابع شیعی پیشی گرفته‌اند، در نوشتار حاضر اکثر گزارشات از منابع اهل سنت نقل شده، در عین حال از تمام منابع موجود شیعی در این زمینه نیز استفاده شده است.

نکته قابل ذکر در نحوه چینش مطالب، تقدیم مباحث عاطفی، اخلاقی بر مباحث فرهنگی و اقتصادی است؛ دلیل این امر، اهمیت بیشتر بحث عاطفه و اخلاق در حوزه روابط همسران بر مباحث دیگر است. نکته مهم دیگر آن‌که اساس کار در این نوشتار، نوآوری است؛ تحقیقاتی که تا کنون در زمینه همسردهی پیامبر ﷺ نگاشته شده است، بیشتر جنبه گزارشی دارد؛ اما در این تحقیق در بیشتر موارد پس از نقل گزارش‌ها، سؤالات و شبهات پیرامون آن گزارش نیز بررسی شده است. در حقیقت پاسخ به مهم‌ترین نیاز عصر حاضر یعنی معرفی سیره رسول خدا ﷺ به عنوان الگویی مطمئن و کامل در زمینه روابط همسران برای بازگرداندن استحکام و آرامش به عرصه حیات خانوادگی بشر، مهم‌ترین هدف این پژوهش است.

نکته دیگر آن‌که از ابتدای نگارش سیره رسول خدا ﷺ تا کنون منبع مستقل، متقن و کاملی در زمینه سیره خانوادگی آن حضرت تدوین نشده و اخبار مربوط به سیره پیامبر ﷺ با همسرانش در لابه‌لای منابع مختلف پراکنده است؛ هم‌چنین آن دسته از آثار متأخران که تحت عنوان سیره خانوادگی رسول خدا ﷺ تدوین شده از تتبع کافی، تحلیل درست و اعتبار منابع مورد استفاده برخوردار نیست.

از سوی دیگر تحقیق در زمینه ازدواج‌های پیامبر ﷺ و حکمت‌ها و آثار آن، در عین حال که معرفت مسلمانان را نسبت به پیامبر خدا ﷺ افزایش می‌دهد،

پاسخ‌گوی بسیاری از شبهات مطرح شده از سوی مستشرقان خواهد بود. در نهایت می‌توان گفت اهداف اصلی این نوشتار عبارتند از:

الف. شناسایی سیره خانوادگی رسول‌خدا ﷺ به عنوان الگوی کامل قرآنی.
ب. بسترسازی فرهنگی در رابطه با رفتار صحیح همسران با یکدیگر و اصلاح رفتارهای خانوادگی.

ج. گونه‌شناسی رفتار پیامبر ﷺ با همسرانش.
د. پاسخ به شبهات و سؤالاتی که در زمینه ازدواج‌ها و رفتارهای خانوادگی پیامبر ﷺ مطرح است.

واژگان اصلی تحقیق حاضر عبارتند از:

۱. رفتار: در لغت به معنای سلوک، معامله، روش، شیوه، حرکت کردن، راه رفتن. رفتار کردن یعنی عمل کردن، سلوک کردن. خوش‌رفتاری یعنی حسن سلوک و بدرفتار یعنی آن‌که بدسلوک است و روش و رفتار او شایسته نیست.^۱ معنای اصطلاحی رفتار با معنای لغوی آن تفاوتی ندارد. ندارد.

۲. سیره: از «سار یسر سیراً» به معنای طریقه و به هر دو طریقه خوب و بد اطلاق می‌شود و جمع آن سیر است، مثل سِدْرَة (که جمع آن می‌شود) سِدَر؛ هم‌چنین گفته شده سیر به معنای حرکت و المیزَة نوعی از سیر است و هم‌چنین به معنای حرکت در روی زمین و گذشتن و عبور نمودن است و حرکت در روز و شب را شامل می‌شود؛ هم‌چنین سیره به معنای سنت، هیئت و حالت است و در قرآن آمده است:^۲

۱. لغت‌نامه دهخدا، ذیل رفتار.

۲. ابن‌منظور، لسان‌العرب و فیومی، مصباح‌المنیر، ذیل سیر. در حالی که «سری» فقط به معنای سیر شبانه است که در آیه نخست سوره اسراء آمده است.

«سَعِيدُهَا سِيرَتَهَا الْأُولَى»^۱

«به زودی آن را به حال نخستینش باز خواهیم گردانید»

راغب اصفهانی می‌نویسد: «سیره، حالت و روشی است که انسان و غیر انسان، نهاد وجودشان بر آن قرار دارد، خواه غریزی و خواه اکتسابی باشد، چنان‌که گفته می‌شود فلانی سیره و روشی نیکو یا سیره و روشی زشت دارد و آیه «سَعِيدُهَا سِيرَتَهَا الْأُولَى» یعنی آن حالتی که (عصای موسی) بر آن بوده که همان خوب بودن آن است»^۲ در اصطلاح، سیره یعنی آن حالتی که انسان دارد، نوع خاص حرکت انسان، نوع رفتار. سیره بر وزن فِعْلَة است مثل فِطْرَة که در این وزن، واژه بر نوع عمل دلالت می‌کند، جَلَسَة یعنی نشستن، جَلَسَة یعنی نوع نشستن و سیره نوع حرکت است. معانی مختلف سیره نظیر طریقه، هیئت، حالت، سنت، مذهب، روش، رفتار، راه و رسم و سلوک نیز همه دلالت بر نوع حرکت انسان دارد. به «سیره فردی» صحیفه اعمال و کیفیت سلوک هم اطلاق شده است.^۳ شهید مطهری در این باره می‌نویسد: «سیر یعنی رفتار و سیره یعنی نوع رفتار. آن‌چه مهم است شناختن سبک رفتار پیغمبر صلی الله علیه و آله است، علمایی که سیره نوشته‌اند در حقیقت رفتار پیامبر صلی الله علیه و آله را نوشته‌اند نه سبک در رفتار و نه اسلوب و متد رفتار پیغمبر صلی الله علیه و آله را. کتاب‌هایی که ما به نام سیره داریم، سیر است نه سیره، سیره حلبیه سیر است نه سیره. رفتار پیامبر صلی الله علیه و آله نوشته شده است نه سبک در رفتار، نه اسلوب و متد رفتار پیغمبر صلی الله علیه و آله»^۴

با توجه به نکات ذیل:

الف. سیره به معنای نوع حرکت بوده و تداوم رفتار در آن لحاظ شده است.

۱. طه (۲۰). آیه ۲۱.

۲. راغب اصفهانی، المفردات، ذیل سیر.

۳. دلشاد تهرانی، سیره نبوی منطق عملی، دفتر اول، ص ۴۶.

۴. مرتضی مطهری، سیری در سیره نبوی، ص ۱۵.

ب. سیره هر شخص، سبک و متد رفتاری اوست.

ج. رفتار اعم است از عملی که یک یا چند بار انجام می‌شود و عملی که سیره و سبک است.

تحقیق حاضر که با عنوان «سبک زندگی رسول خدا ﷺ با همسرانش» ارائه شده است؛ در واقع تحلیلی از سیره و رفتار پیامبر ﷺ است؛ به عبارت دیگر در این تحقیق علاوه بر اموری نظیر احسان، گذشت، تعلیم و آموزش که سیره و متد رفتاری پیامبر ﷺ بود، مسائلی چون قهر با همسر که سیره حضرت نبود و در شرایطی خاص و موارد معدودی انجام گرفت، ذکر شده است.

هم‌چنین چند واژه دیگر نیز به عنوان عناوین فصول در تحقیق حاضر مورد استفاده قرار گرفته که معانی مورد نظر آن به اختصار چنین است:

۳. رفتار عاطفی: عاطفه به معنای میل، نیکی، دلسوزی و مهربانی نسبت به دیگری است.^۱ بنابراین هر برخوردی که با مهربانی، دلسوزی و نیکی همراه باشد، در شمار رفتار عاطفی خواهد بود.

۴. رفتار اخلاقی: اخلاق جمع خلق به معنای خوی، طبع، سنجیه و آنچه که حکایت از صورت باطنی انسان و اوصاف آن دارد که گاهی حسنه و گاهی قبیحه است.^۲ در اصطلاح رفتار اخلاقی شامل هر رفتاری است که حکایت از باطن نیک و یا بد انسان‌ها دارد.

۵. رفتار فرهنگی: فرهنگ در لغت بر وزن و معنی فرهنگ است که علم، دانش، عقل، ادب، بزرگی و سنجیدگی در شمار معانی آن است؛^۳ هم‌چنین به معنای آموزش و پرورش و تعلیم و تربیت نیز استعمال شده

۱. لسان العرب، ذیل عاطفه.

۲. همان، ذیل خلق.

۳. جعفری، فرهنگ پیرو فرهنگ پیشرو، ص ۲۳؛ به نقل از برهان فاطمی، نوشته محمدحسین خلیف تبریزی.

است.^۱ در تعریف دیگری از فرهنگ گفته شده تمام عوامل مربوط به شناسایی، اعتقاد، هنر، اخلاقیات، حقوق، آداب و رسوم و مجموع دیگر امکانات عملی کسب شده به وسیله یک فرد در اجتماع، فرهنگ نامیده می‌شود. در اصطلاح رفتار فرهنگی مجموعه رفتارهای اکتسابی است که افراد یک جامعه را از جامعه دیگر متمایز می‌سازد^۲ و به عبارت دیگر هر گونه رفتاری که نوعی از تعلیم، تعلم، ادب و سنجیدگی را شامل شود، می‌تواند رفتار فرهنگی نام گیرد.

۶. رفتار اقتصادی: اقتصاد از قصد به معنای میانه‌روی (ضد افراط و تفریط) و استقامت در امور است.^۳ اقتصاد در نفقه به معنای میانه‌روی در مخارج زندگی و اداره زندگی براساس تعادل و دوری از هر افراط و تفریط است. از حیث اصطلاحی هر رفتاری که از چگونگی اداره امر معاش در زندگی حکایت می‌کند، رفتار اقتصادی نامیده می‌شود؛ به عبارت دیگر رفتارهایی نظیر پرداخت مهریه، نفقات زن و فرزندان، تهیه مسکن و... که به گونه‌ای با امور مالی و معیشتی، مرتبط هستند، رفتار اقتصادی خواهند بود.

۷. رفتار سیاسی: سیاست در لغت به معنای حکومت کردن و اداره کردن و تدبیر کردن و همچنین تنبیه و مجازات است. در اصطلاح واژه سیاست در مقابل «پولیتیک» فرانسوی است و به معنای «فن حکومت کردن» است. در واقع راه و رسم حکومت کردن و کاربرد قدرت و تمام اموری است که در قلمرو اختیارات دولت و نهادهای سیاسی مانند پارلمان قرار دارد.^۴ در نتیجه رفتار سیاسی به هر رفتاری که به گونه‌ای

۱. لغت‌نامه دهخدا، ذیل فرهنگ.

۲. شایان مهر، دایرةالمعارف تطبیقی علوم اجتماعی، صص ۴۰۰ - ۴۰۱.

۳. لسان‌العرب، ذیل قصد.

۴. طلوعی، فرهنگ جامع سیاسی، ص ۶۴۱.

مرتبط با امور سیاسی در حوزه قول و فعل باشد اطلاق می‌گردد؛ به عنوان مثال گفت‌وگو پیرامون امر سیاسی یک رفتار سیاسی خواهد بود.

رفتار اجتماعی: اجتماع در لغت با جامعه، گروه و سازمان اجتماعی مترادف شمرده شده است. در روانشناسی اجتماعی، اجتماع معرف مجموعه‌ای از افراد است که در مجاورت یکدیگر زندگی می‌کنند و دارای منافع، تمایلات و طرز فکر مشترک هستند؛ و این خود منتهی به یک نوع هم‌بستگی می‌شود. در چارچوبی وسیع‌تر از اجتماع خانوادگی، روستایی، شهرستانی، ملی - قاره‌ای و حتی اجتماع بزرگ انسانی صحبت می‌شود. از حیث اصطلاحی به مجتمعی از کنش‌گران که در حوزه مکانی محدودی با یکدیگر شریک‌اند و این حوزه در حکم پایگاهی است که آنان بخش اعظم فعالیت‌های روزانه خود را در محدوده آن به انجام می‌رسانند اطلاق می‌شود. رفتار اجتماعی، هر نوع رفتاری است که از طریق تجربه حال یا گذشته از رفتار سایر مردم (مستقیم یا غیر مستقیم) تأثیر پذیرفته باشد یا رفتاری که (هوشیار یا ناهوشیار) به سوی سایر مردم جهت‌گیری شده باشد.^۱

۱. شایان مهر، *دایرةالمعارف تطبیقی علوم اجتماعی*، کتاب اول، ص ۳۹ و جونیوس کولد و ویلیام لکونب،

فرهنگ علوم اجتماعی، گروه مترجمان (۳۲ نفر)، صص ۲۸ - ۲۹.